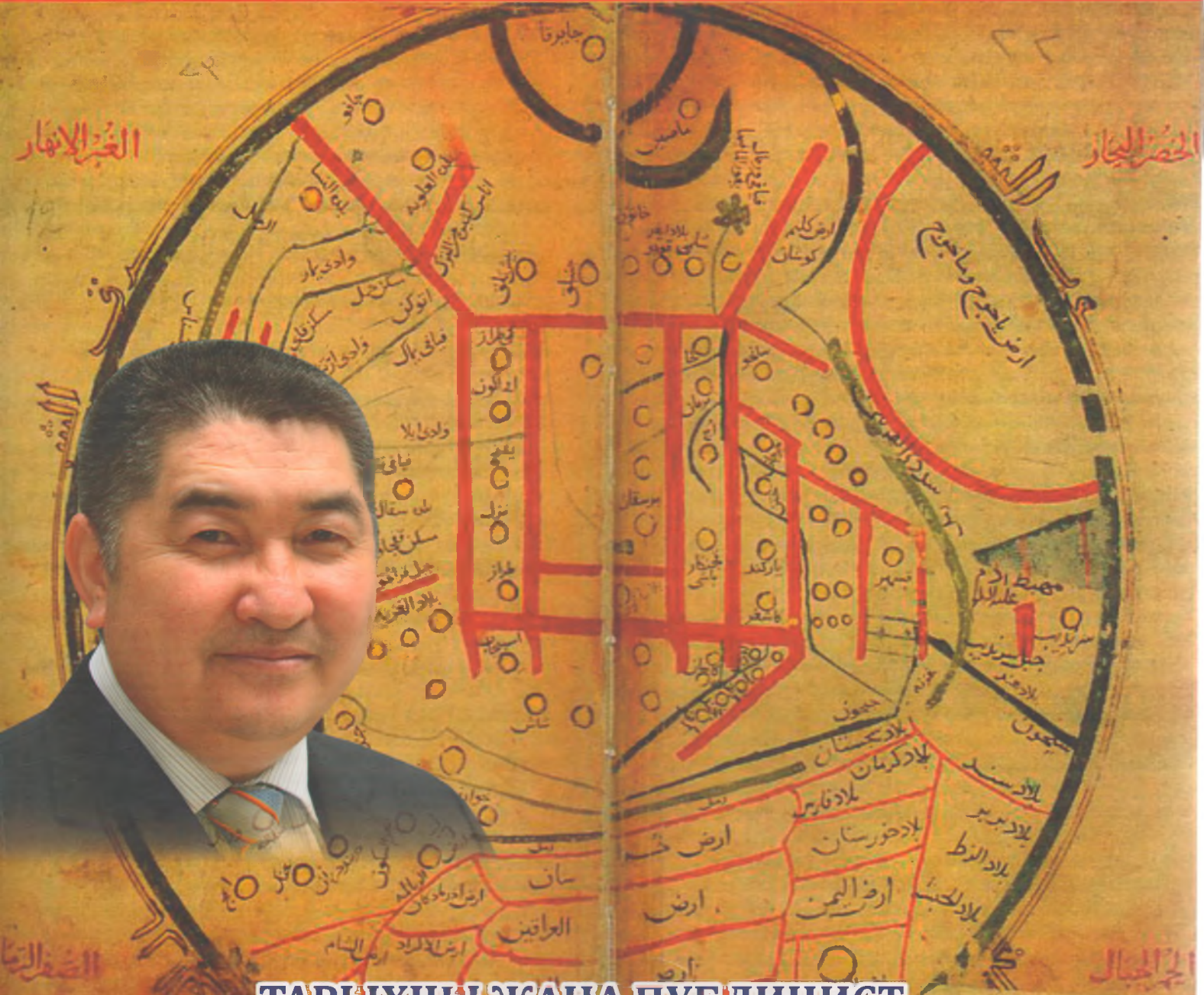

«ТАРЫХ ЖАНА МУРАС» ТҮРМӨГҮ

**ТАРЫХЧЫ ЖАНА ПУБЛИЦИСТ
ТЫНЧТЫКБЕК ЧОРТЕГИНДИН (ЧОРОВЕВДИН)**

60 жылдык мааракесине арналган

«Кыргыз таануу маселелери:

Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин»

аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык

ЖЫЙЫНДЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

Бишкек 2019

“ТАРЫХ ЖАНА МУРАС” ТҮРМӨГҮ

Тарыхчы жана публицист
Тынчтыкбек Чоротегиндин (Чороевдин)
60 жылдык мааракесине арналган
“Кыргыз таануу маселелери:
Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин”
аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык
ЖЫЙЫНДЫН МАТЕРИАЛДАРЫ

(КУУ, Бишкек, 04.10.2019)

“Турар”
Бишкек – 2019

МАЗМУНУ

Молдокасымов К. АЛГЫ СӨЗ. ИЛИМДИ ТЕРЕҢ КАЗГАН, ДОСТУКТУ БЕКЕМ КАРМАНГАН, ТАРЫХЧЫЛАРГА ЖОЛ БАШТАГАН – ТЫНЧТЫКБЕК ЧОРОТЕГИН	3
--	---

I бөлүм. КЫРГЫЗ ТААНУУ МАСЕЛЕЛЕРИ: БАЙЫРКЫ ДООРДОН АЗЫРКЫ МЕЗГИЛГЕ ЧЕЙИН

Абакирова Р. ФИЛОСОФИЯ УПРАВЛЕНИЯ И МЕНЕДЖМЕНТ КАК НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА В ЦЕЛОМ	8
Абдиева Ж. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК ОЮНДАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	12
Абдыкулов М. КЫТАЙ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ КЫРГЫЗ КЫТАЙТААНУУ ИЛИМИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	16
Абдырахманов Т. ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КЫРГЫЗОВ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИВИЛИЗАЦИИ	20
Абытов Б. ЖАНЫБЕК КАЗЫ КИМ БОЛГОН: ЭЛДИН АДАМЫБЫ ЖЕ КЕҢЕШ ӨКМӨТҮНҮН, ӨЗ ЭЛИНИН ДУШМАНЫБЫ?	27
Алтыкеева Н. КЕНЖЕ БААТЫРДЫК ДАСТАНДАРДЫН МЕКЕН ТААНЫТУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ	33
Алымкожоев Ө. БЕЛГИЛҮҮ КЫРГЫЗТААНУУЧУ Ю.С. ХУДЯКОВДУН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ЖАНА АНЫН ЭМГЕКТЕРИН ЧАГЫЛДЫРГАН БУЛАКТАР.....	37
Алымкулов Н. МОБИЛИЗАЦИЯ КЫРГЫЗСТАНЦЕВ НА ТРУДОВОЙ ФРОНТ ЗА ПРЕДЕЛЫ РЕСПУБЛИКИ И СОЗДАНИЕ РАБОЧИХ БАТАЛЬОНОВ	41
Алымкулов Н. СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	44
Алымкулова С. ПРОФЕССОР С.М. АБРАМЗОН И ЕГО ВКЛАД В ЭТНОЛОГИЮ КЫРГЫЗОВ	50
Анарбаева Г. XIX к. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ ТҮШТҮК КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫНЫН ЖАЙГАШЫШЫ	52
Анарбекова В. ҮРКҮНДҮН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	55
Анисимова И. ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО РЕГИОНА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СИСТЕМЕ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТРУДА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)	60
Анисимова И. ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО РЕГИОНА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СИСТЕМЕ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТРУДА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)	63
Асанканов А. САНЖЫРА (РОДСЛОВНАЯ ГЕНЕАЛОГИЯ), КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ	67
Асанканова А. НОВЫЙ ЭТАП ПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦИЮ ОБЩЕСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ (январь 2008 – декабрь 2008 гг.)	71
Асанов Т. БИРНАЗАР БИЙ ЖАНА АНЫН УРПАКТАРЫ	79
Бедюров Б. СЛОВО ОБ АЛТАЕ	85
Бекбосунова Б. ЧҮЙ ӨРӨНҮНҮН РОССИЯГА КАРАТЫЛЫШЫ ЖАНА ТОКМОК УЕЗДИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ	89
Бизбулатова А. САБАНТУЙ – ЭТНОПРЕЗЕНТУЮЩИЙ ПРАЗДНИК ТАТАР.....	95
Бообек уулу Б. КЫРГЫЗДАРДЫН ЖЫЛКЫГА КАРАТА АЙТЫЛГАН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫ ЖАНА АНДАГЫ ЭЛДИК ТАРБИЯ.....	99
Бутанаев В. ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СЕРЕБРО В КУЛЬТУРЕ КЫРГЫЗОВ ЕНИСЕЯ	104
Гайыпова Б. КЫРГЫЗСТАНДА ОРТО МЕКТЕПТЕРГЕ КӨП ТИЛДҮҮ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОГРАММАСЫН КИРГИЗҮҮНҮН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ, АБАЛЫ	110
Жаркын Турсун. КЫТАЙ ЖАМЗА БУЛАГЫ “ТУҢ ДИЯНДАГЫ” КЫРГЫЗДАРГА БАЙЛАНЫШТУУ ЖАМЗАЛАРДЫН ЧЕЧМЕСИ.....	114
Лейла Дервиш. ТҮРКИЯДА АЙТМАТОВ ТААНУУ ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙГМАТОВДУН 90 ЖЫЛДЫК МААРАКЕСИ	117
Джолдошев М. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИДЕИ МЫСЛИТЕЛЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ГОСУДАРСТВА ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА	124
Джумагулова А. ОСМОНААЛЫ СЫДЫК УУЛУНУН ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫ	129
Джунушалиева Г. МИСТИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТҮ ТУЮНДУРГАН САН СИМВОЛДУРУ	131
Дүйшөв Ж. ПОСТСОВЕТТИК ТАРЫХ ИЛИМИНДЕ ПРОФЕССОР КУШБЕК ҮСӨНБАЕВДИН ИЛИМИЙ МЕКТЕБИНИН ОРДУ	134

тышкары Самарканд облусунун Кожент ойозундагы болуштуктар: Иджар - 100 %, Чапкылык - 80 %, Исфана - 100 %, Бөксө-Сибирги - 100 %; Жызак ойозундагы болуштуктар: Кара-Таш - 100 %, Ата-Коргон - 100 %, Кызыл-Кум - 100 %, Мистелүү-Тоо - 100 %, Көк-Дөбө - 100 %. Ошондой эле жогоруда аталбаган көптөгөн болуштуктардын тургундарынын 20-40 процентке чейинкисин кыргыздар түзүшкөн. Мисалы: Жалал-Абад - 45 %, Кокон-Кыштак - 20 %, Нарын - 40 %, Хакул-Абад - 25 %, Кара-Суу - 32 %, Араван - 36 %, Мархамат - 20 %, Кули - 25 %, Нанай - 36 %, Кызыл-Коргон - 25 %, Ашт - 24 %, Чадак - 25 %, Булак-Башы - 21 %, Мөнөк - 40 % жана башка. Аталган болуштуктардын болжолдуу жарымы совет доорунда Кыргызстанга кирди, ал эми калганы географиялык шарттарга байланыштуу Өзбекстан жана Тажикстанда калышкан.

Колдонулган адабияттар:

- Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. // Живая старина. Отделение этнографии, вып. 3-4, год 6-й, отдел I, - СПб., 1896.
- Аристов Н. Роды и кости кара-киргизов. // Живая старина. Вып. III и IV, год изд. четвертый. - СПб, 1894.
- Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии - СПб., 1873.
- Военный сборник (журнал), СПб., 1877 г., №4.
- Записки русского географического общества, 1861 год, кн.3 - СПб., 1861.
- Кененсариев Т. Фергана өрөөнүнүн этностук тарыхына айрым тактоолор.// Проблемы полиэтнического общества в Центральной Азии: Вызовы и возможные решения.//Материалы межд.конф., посвящ. 75-летию первой кыргызской женщины-ученого этнографа К. Мамбеталиева.- Б.,2013, 238-250-бб.
- Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине.//ВС.-1876.-№ 4.
- Макшеев А. И., Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае, - «Записки Русского географического общества по отделению статистики», т. II, 1871.
- Радлов В. В. Сибирден 1862-жылдагы саякаттын күндөлүгүнөн.//Кыргыздар. Он төрт томдук. III том. Кыргыздар сонку доорлордун тарыхында. - Бишкек, 2011.
- Сборник материалов для статистики Самаркандской области» за 1887 и 1888 года. - Самарканд, 1890 г.

Анарбекова Венера,

т. и. к., доценттин милдетин аткаруучу
ИИМСИ

ҮРКҮНДҮН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация: бул чакан изилдөөбүздө кыргыз элинин тарыхындагы дацктуу жана трагедиялуу 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн келип чыгуу себептери, көтөрүлүштүн жетекчилери жака катышуучулары, элдин кайгы-мунун сүрөттөгөн фольклордук материалдардын мисалында анализденет.

Багыттоочу сөздөр: кошок, арман, жоктоо, орус падышачылыгы, үркүн, көтөрүлүштүн жетекчилери.

Отор заманында ички жана тышкы себептери бышып жетилген 1916-жылкы боштондук көтөрүлүш Кыргызстандын аймактарында 1916-жылдын 4-июлунда Коженттин айланасындагы кыргыздардын чыгуусу менен башталып, Фергана өрөөнүнүн элет жеринде алоолоп, ал эми август-сентябрь айларында Чүй, Ысык-Көл жана Кочкор өрөөнүндө

Россиянын отор саясатына каршы кадимки азаттык согушуна айлангандыгын ХХ кылымдын 20-жылдарынан ушул күнгө чейинки жүргүзүлгөн ондогон ири изилдөөлөр далилдеп турат. Көтөрүлүш жеңилүүгө учураган, бирок анын жыйынтыгы кыргыз элинин башындагы эң оор жана кайгылуу окуяга – Үркүнгө айланган. Көтөрүлүштүн так ушул жактары элдик фольклордун арман, кошок, жоктоо жаатындагы тарыхый ырларда сакталып калган.

1914-жылы башталган дүйнөлүк биринчи согушка Россиянын катышуусу кыйналып турган колониялык элдин башына түшкөн мүшкүл болгон. Кыргыздар да жалпы түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан согушка акча, кийим-кече, атчан аскерлер үчүн кыргыз жылкыларын жөнөтүп турган. Ошондой эле падышанын Указы элди биротоло дүрбөткөн [8, 258.].

Кыргыздарды, орустардын башкаруучу өкүлдөрү жөн эле сабап, токмоктогонун Алдаш Молдо:

“Далайды Чоң кол сойлотту.

Жесир кылып аялын,

Жетим кылып баласын,

Ботодой Чоң Кол боздотту” [3, 190.]

-деп жазат.

Кыргыздардын ата-бабаларынан бери жашаган аймактарын келгин орус дыйкандарынын пайдасына тартып алуулар барган сайын көбөйө бергендигинен жергиликтүү жашоодогу социалдык карама-каршылыктар күчөп кеткендиги кошок ырында төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Бай, маанпка жалдантып,

Жардынын жалгыз атын жесеп.

Таманынын акын жесеп,

Кара таман кедейдин.

Казанынын батын жесеп,

Бий, ыстарчын элин жесеп.

Кыбыраган жерин жесеп,

Малай менен жардынын.

Маңдайынын терин жесеп [5, 128.].

Манаптар башка айылдын жерин мыйзамсыз жыйындардын негизинде, башка бай адамдарга сатып жиберген, андан алар кошумча акча кирешелерин көбөйтүп турган.

Көтөрүлүштүн Фергана өрөөнүндө жүрүшү мисалынан Аксы аймагында Таласбай Алымбаев деген кедей жигит жетектегендиги маалым. Ал өзү курактуу аскер-оорук иштерине алынуучу жигиттерди уюштуруп, “мандикерге барбайбыз” дешип, Түрдүктүн Сарай деген жайлоосуна чыгып кетишкен [326]. Согуштук аракеттер тең келбегендиктен көтөрүлүшчүлөр жан сактоо үчүн Бозбу, Кызыл-Калчыгай, Алаң аскасына качууга аргасыз болгон. Кара-Суудагы Түрдүк капчыгайында чоң салгылаш болгон, ал жерде күнү бүгүн да коргонуу үчүн курулган таштын ордулары турат [11]. Ошол убактагы окуя тууралуу кошоктун:

“Түрдүк менен Сарайда,

Жалын менен от болду” [13] - деген саптарында Таласбай Алымбаев жетектеген

көтөрүлүшчүлөрдүн максаты, бир дагы кишини мандикерге бербөө, падыша тараптуу болгон бий, болуш, ыстарчыларды өлтүрүү болгон. Алар, Кетмен-Төбө эли менен бирге көтөрүлүшкө чыгууну мерчемдешкен. Бирок, алардын көтөрүлүшү басылып калган себептүү, аксылыктар да көтөрүлүш чыгарууга жетишпей калышкан [4, 323.].

Таласбай Алымбаев кармалганда Алымкул болуш, Шералы деген жигитине сабатып өлтүрткөндүгү жөнүндө маалымат бар. Ал эми Чыныкбай, Саркулду кармап алышып, өтө ырайымсыздык менен өлгөнчө тепкилеген [6, 167.].

Бул окуя кошок ырында:

“Орустан элди коргойм деп,

Алыбай уулу кор болду,

Оттуу жигит жок болду” [13] – деп айтылат.

1916-жылдары кадимки Нүсүп бийдин небереси Бердикожону орус чиновниктери атып өлтүрүшкөн. Жергиликтүү кыргыздардын көтөрүлүшүнөн чоочуп, элди токтотуу

максатында Наманган уездинин аскер командачысы Баранский Бердикожону аткан орусту атып өлтүрөт [12]. Натыйжада канга - кан деген шылтоо менен орус бийлиги Авлетим айылынын жашоочуларын тынчтандырат. Мына ушул окуядан соң баласынын орус бийлигинин колунан өлгөнүн угуп азап чегип, кайгыдан Сулайманкул болуш ооруп калып, көз жумат. Ошондо анын Байыскан деген кызы төмөнкүдөй кошок кошот:

*“...Жети атам катар кан өткөн,
Жеткилең баары даана өткөн
Катарлап атам кан өткөн,
Кайраты журтка даана өткөн.* *Кан атам кайрылып келсечи,
Орустун сазайын берсечи.
Жети атам кайрылып келсечи,
Орустун жетесине жетсечи”* [10].

- деген саптарда түпкүлүгү бар тарыхый инсандын орустарга болгон жек көрүүсү жана алардан өч алуусун самагандыгы ый аркылуу жеткиликтүү чагылдырылууда.

Ушундай эле трагедия Кыргызстандын түндүк аймагында дагы эң жогорку чекке жеткен. Мисалы, Шабдан баатырдын уулу Мөкүш орус империясынын 1916-жылдагы буйругуна каршы чыгып, алгачкылардан болуп эл менен бирдикте көтөрүлүшкө чыккан. Бул окуя жөнүндө тарыхчы Б. Солтоноев да Шабдандын уулдары түн жамынып, көлдүк кандаш туугандары бугу уруусуна өзүнүн чабарманын жөнөткөнүн жана да орус жазалоочу күчтөрүнө каршы күрөштү биргеликте жүргүзүүнү кабарлаганын айткан. Ал кошок ырында:

*“Каршы туруп атышып,
Кайран Мөкүш сактады.
Ыбырайым, Мөкүш болбосо,
Кыйратат эле ал кезде”* [5, 173.].

Кошоктон дагы мисал келтирели:

*“Кочкор менен Жумгалдан,
Көкүмбай, Канат, Курмандан.
Угулду кабар ушундай,
Урушка кыйын чыңдалган.*

*Канатты шайлап кан кылып
Кай-кайчы эсерге даң кылып.
Казаттан өлгөн шейитти,
Калкка угузуп шаң кылып”* [5, 90.].

Канат хандын орусча окуп бүткөн баласы Жапарды Бишкекте атып салышкан. Сөөгүн Кочкорго алып барып коюшкан. Ошондогу кошоктон:

*“Кытайда кыргыз Чоң багыш,
Кыргыздын чоңу Сарбагыш.
Жаш молдо кунун албаса,*

Сарбагышка чоң намыс...” - деген саптарды Осмонаалы Сыдык уулунун кызы Бүбүш эне Кыргызстандагы санжырачылардын сынагында баяндап берген [2, 128-129.].

Кыргыздар орус келгиндери басып алган жерлерди кайтарып алууга аракеттенишкен. Мисалы, Аалым Карасай уулунун айтуусуна караганда, алар: «Биз Отрадный кыштагына чабуул койдук. Анткени, башында ал жер биздики болуп, кийин украиналыктар кыштак салып алышкан», - деп эскерет [9, 208.].

*“Кайнак баатыр Дүр болгон,
Кылган иши оң болгон
Чүйгө келген отряд,*

Так беш-алты миң болгон” [5, 193-94.] - деген кошок саптарында айтылгандай Токмоктогу жана Чүйдөгү кыргыздар көтөрүлүшкө чыкканда аларга казак жана кыргыздар кошулуп, баары 5 миңге жеткен. Ал эми орус аскерлеринин жалпы саны ырда беш-алты миң деп айтылса, чындыгында Жети - Суу аймагына 6530 орус аскери келген [7, 288.].

Көтөрүлүш Ысык-Көл өрөөнүндө аябагандай кандуу өткөн. Бирок, куралсыз көтөрүлүшчүлөр орус жазалосчуларынын кандуу аракеттеринен өзүнүн күчүнөн тайып, басылган. Кыргыздар Түпкө, Сыртка жана башка жерлерге мал-мүлкүнүн теңинин көбүн калтырып, Кытай тарапка аргасыздан чегинишке мажбур болушкан. Мындай көрүнүш кошокто төмөндөгүдөй чагылдырылат:

*“Үйдөгү зыйнат оокат-жай,
Мүлүгү калды жолдордо.*

*Уук камдап жүк арткан,
Төөлөр калды жолдордо.*

*Уул-кызын жетелеп,
Жөөлөр калды жолдордо...* [5, 99.].

Кытайга качуу онойго турбаган. Бир чети ашуулардын катаалдыгы, экинчи жактан туш-тараптан орус аскерлеринин куугунтуктары, үчүнчүдөн Кытай бийлигинин тоскоолдугу кыйынчылыктарды алып келген. Жети-Суу облусу боюнча 1916-ж. түзүлгөн отчетто: “1917-ж. 1-январына карата 38 000 түтүн 150 000 киши Кытайга жер которушкан” – деп берилген. Жазалоочу аскерлер тараптан куугун мезгилинде эле 12 000ден ашуун кыргыз өлтүрүлгөн [6, 238.].

Кытайга кыргыздар негизинен үч жол менен багыт алышкан. Биринчиси Нарындын Ат-Башы аймагынын Ак-Сай өрөөнү аркылуу Торугарт жана Келтебек ашуусу; экинчиси Пржевальскиден түштүккө, Бедел ашуулары; үчүнчүсү Каркыра аркылуу Кулжа жана Текес тарапка барышкан [1, 18]. Бул окуя кошокто төмөндөгүчө чагылдырылат:

*Акыл кетип, көз талды,
Калмак алып катынды.*

Кытай тандап кызды алды - деген саптар ырастагандай чоочун жерде, чоочун элде, айыл - кыштакты аралап, бир сындырым нан үчүн кыргыз эли кор болгондугу арман ырында:

*“Сатылып кеттик Кытайга.
Ачкалыктан күң болуп.
Көбүбүз кеттик Бээжинге.
Катын болуп кытайга,
Кара-калмак, кечилге...*

*Үрүмчү, Кулжа, Кумудду,
Манжу менен Мугуа.
Карашаар, Аксыда.
Кара-калмак, Кучада”* [5,101.].

Качкындар Аксуу, Аксы, Бай, Шайа Бөтүр, Кара - Шаар, Маралбашы, Артыш, Кашкарга чейин тараган. Жокчулуктан эпидемия каптаган. Элдин арасында келте, котур, чечек, чума оорулары жайылгандыгын төмөндөгү арман ырлары далилдеп турат:

*“Эңкейип басып жөтөлүп,
Чалдар калды жолдордо.
Эне-атасын таба албай,
Алганынан ажырап.*

*Аял калды жолдордо,
Алсыз нечен оорулуу,
Чабал калды жолдордо”* [5, 99.].

Кытайга Жети-Суу аймагынан 332 миң кыргыз качып баргандыгы булактарда айтылат. Алар өтө оор турмушту, кордукту, кемсинтүүнү көргөн жана өзүнүн кара жанын гана ойлоп калганын кошок, арман ырлары тастыктап турат.

*“Айланайын Ала-Тоо,
Айрылдык сенден ажырап”* [5, 96.].
*“Өскөн-өнгөн Ала-Тоо,
Өз үнүңдү сагынып.*

*Какшаалда калды далай кыз,
Кап эгинге сатылып.
Караанын көрсөң балдардын,
Кайгырып ыйлап жашыдык”* [5, 106.].

Кыргыз элинин Үркүн маалындагы азап-тозогун, кыйынчылыгын, кайгысын, ошондой эле азаттык үмүтүн чагылдырган тарыхый ырлар, кошоктор арбын Мисалы, Үркүн казалы, Кытай жергесиндеги окуялар “Үч доор” деп аталган тарыхый арман ыры, Качак турмушу, Кайран эл ж.б.

Кыргыздар жана ага жамаатташ жашаган элдердин жаңы доордогу тарыхы улуттук, элдик боштондук күрөштөргө өтө бай экендиги маалым. Алардын тарых илиминин жетишкен ийгиликтеринин контекстинде объективдүү баалоо изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен мисал келтирилди. Натыйжада кыргыз таануу илиминде тана алгыс тарыхый фактыларга таянган илимий бүтүмдөр, тыянактар чыгарылган жана мындай факты арман, кошок, жоктоо ырлары аркылуу дагы бир ирет тастыкталды.

Кыргыз Республикасынын президенти А.Ш.Атамбаевдин 2015-жылдын 12 - августундагы ПЖ № 168 Жарлыгына ылайык: 1916-жылдагы каргашалуу окуялардын жүрүшүндө курман болгондордун мемориалы “Ата-Бейит” мемориалдык комплексинин

аймагында түзүлдү жана “Ата – Бейит” мемориалдык комплексин “Ата - Бейит” улуттук тарыхый – мемориалдык комплекс кылып кайра түзүү маселеси ишке ашты.

Анда кыргыз элинин башынан өткөргөн кайгылуу окуясын сүрөттөгөн элдик арман ырында:

*Дүйнөгө ак калпакчан көрүндүк биз,
Асмандан жамгыр болуп төгүлдүк биз,
Чөп болдук жер тандабай өсө берген,
Булуттай аалам кездик, чачылдык биз.
Кырылып бара жатып, тирилдик биз,
Бөлүнүп бара жатып бириктик биз*

– деген бул ыр саптарында далилдеп тургандай бүтүндөй кыргыз элинин башындагы трагедия, тарыхый доор мыкты сүрөттөлгөн.

Демек, 1916-жылдагы улуттук - боштондук көтөрүлүш туралуу арман, кошок, жоктоо ырларынан мисал келтирүү менен аларда төмөндөгүдөй тарыхый фактылардын чагылдырылгандыгын байкадык.

Кыргыз элинин ата журт, мамлекеттүүлүк, жер, элдин биримдиги үчүн күрөш жүргүзгөндүгүн;

Орус падышасынын отордук, дискриминациялык саясатына каршы күрөшүшкөндүгүн;

Улуттун ичиндеги бай манаптардын ички феодалдык саясатына каршы күрөш болгондугун;

Элдин жеринен ажыроосу, көтөрүлүшчүлөрдүн камакка алынышы, улуттун табигый өзүн - өзү сактоо инстинктивин жаралышы жана улуттук аң - сезимдин ойгонушуна шарт жараткандыгын;

1916-жылдагы көтөрүлүш ХХ кылымдын башындагы кыргыз элинин басып өткөн тарыхындагы эң белгилүү жана кайгылуу элдик боштондукка чыгуу күрөшү. Анткени, XIX кылымдын 1873-76 жана 1898-жылдардагы көтөрүлүштүн уландысы катары кароого болот. Бул тарыхый окуялар кабарлагандай мекенчил «тоолук кыргыздардын» эркиндик күрөшү. Алар бизге жердин, журттун эркиндигин, улуулуугун даңазалашты жана азаттыкка көнгөн элдин улуттук рухунун бийиктигин далилдешти

Биз изилдөөбүздө фольклордук материалдар болгон кошок ырларында орус бийлигин сындаган, тескери жактарын да ачыктаган арман, жоктоо ырлары аркылуу көрсөткөнгө аракеттендик. Элдик оозеки чыгармалар аркылуу орус бийлигинин отордук саясатын изилдөө буга чейин болуп келген, мындан ары да боло берет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

Абдалиева Г. Кыргыздардын Кытайга качышы // **Борбордук Азиянын дүңгүрөткөн улуттук боштондук көтөрүлүшкө 100 жыл. – (Тарых жана мурас түрмөгү).** - Бишкек, 2016.

Ала – Тоо. Осмонаалы кызы Б. Атамдын өмүр баяны. - Бишкек, 1991. – № 11.

Мурас. Калыгул. Арстанбек. Молдо Кылыч. Алдаш Молдо. Жеңижок. Токтогул жана башкалар. – Фрунзе, 1990.

Смадияров С.А. 1916 – жылдагы Кыргызстандын Түштүк аймагындагы элдик – боштондук кыймылдардын өзгөчөлүктөрү // **Борбордук Азияны дүңгүрөткөн улуттук боштондук көтөрүлүшкө 100 жыл. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).** – Бишкек, 2016.

Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар / түз. ж-а баш сөздөрүн жаз. С.Егембердиева, А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002. – (“Эл адабияты” сер. 19-т.).

Усенбаев К. Восстание в 1916 года в Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1968.

.Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби – Бишкек, 2001.

Осмонов Ө. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): окуу китеби. – Бишкек, 2003.

Үркүн 1916 : даректүү очерктер / түз. Э.Кылычев, Н.Капаров. – Бишкек: КЭнин башкы ред., 1993.